

ELŐADÁSOK
KÖRÖSI CSOMA SÁNDOR EMLÉKEZETÉRE.

III. SZÁM.

A
KÖZÉP-ÁZSIAI TÖRÖK NYELV
ISMERTETÉSEI

IRTA

ÉS A M. TUD. AKADEMIA 1906 ÉVI ÁPRILIS HÓ 23-ÁN
TARTOTT KÖRÖSI CSOMA-EMLEKÜNNEPÉN FELOLVASTA

THÚRY JÓZSEF

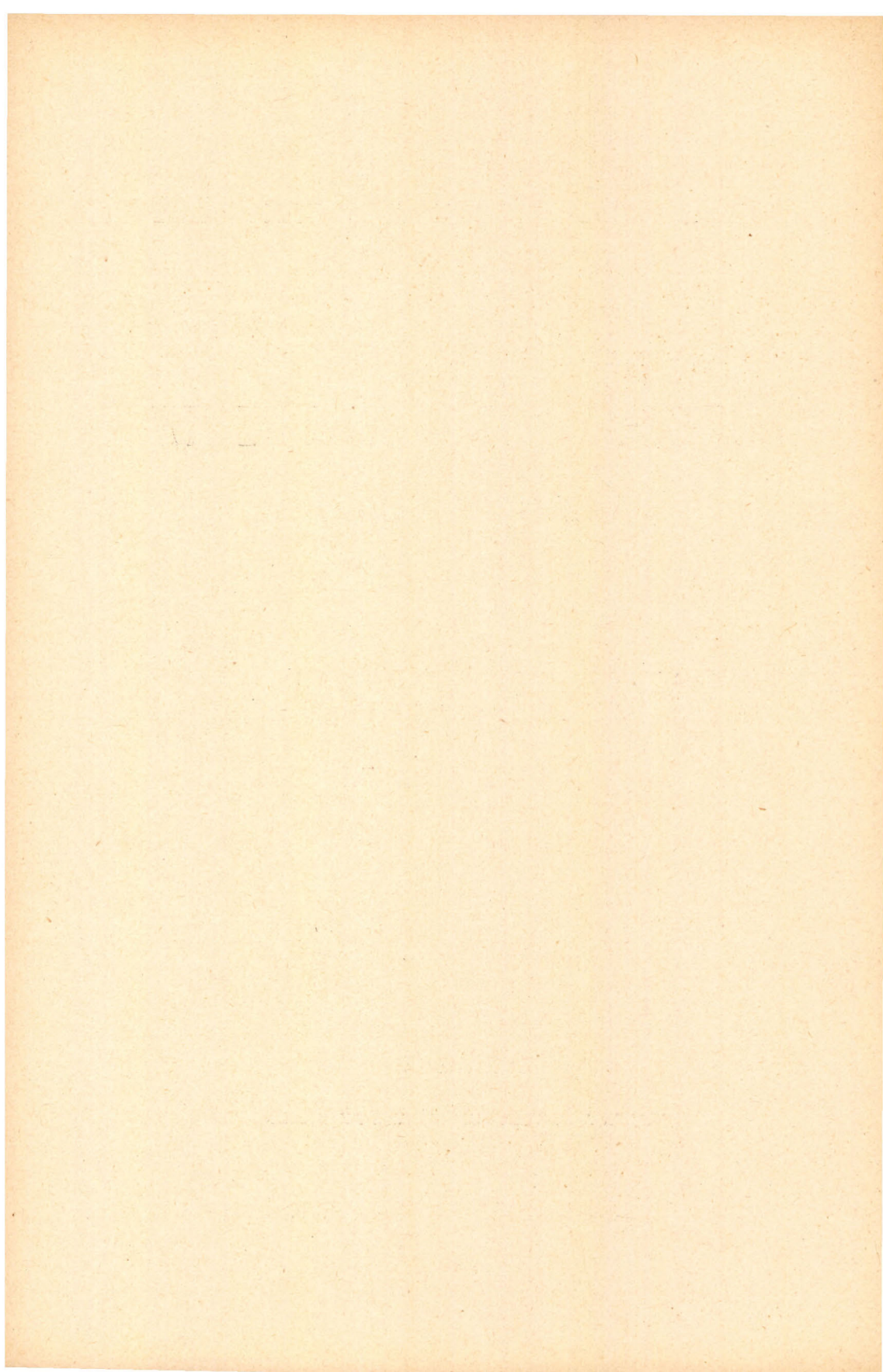
I. TAG.

BUDAPEST.

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEMIA.

1906.

Ára 80 fillér.

A
KÖZÉP-ÁZSIAI TÖRÖK NYELV
ISMERTETÉSEI

IRTA

ÉS A M. TUD. AKADÉMIA 1906 ÉVI ÁPRILIS HÓ 23-ÁN
TARTOTT KÖRÖSI CSOMA-EMLÉKÜNNEPÉN FELOLVASTA

THÚRY JÓZSEF

L. TAG.

BUDAPEST.

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA.

1906.

FRANKLIN-TÁRSULAT NYOMDÁJA.

I.

Egy jeles francia tudós, Barthélemy Saint-Hilaire, Körösi Csoma Sándor életét és tudományos működését ismertetvén,¹ többek között ezt mondja: «Ha majd egykoron a hálás és Csomára büszke Magyarország hozzá méltó szobrot emel emlékének, lerovandja tartozását dicső fiainak legérdemesebbje iránt.»² Más helyen pedig, t. i. Duka Tivadarhoz 1888 febr. 19. írott levelében így nyilatkozott Körösinkről: «Magyarország büszke lehet, hogy ily ritka embert számíthat szülöttei közé; s én nem kételkedem, hogy hazája majd egykoron *hálasan és nagylelkűleg fogja magát viselni emléke iránt*».³

Ime ennek a két jövődőlésnek egyike, az utóbbi, már beteljesedett, a mennyiben az ország első tudós testülete összegyűjtette és magyar nyelven kiadta Körösi Csoma Sándornak különböző idegen folyóiratokban megjelent összes munkáit, részletes és nagy gonddal készült életrajzával együtt;⁴ s ezenkívül ugyanaz a tudós társaság — egyik tagjának, Duka Tivadarnak nagylelkűségéből — minden három évben megünnepli az emlékét a keleti tanulmányok, első sorban az ázsiai kultúra körébe tartozó tudományos értekezéssel egy ünnepi ülésén.

A tek. Akadémia megtisztelő bizalmánál fogva az idén engemet ért az a szerencse, hogy két nagynevű előd után alkalmi felolvasást tartsak a harmadik Körösi Csoma-emlékünnepen, a mely kitüntetésért ezennel hálás köszönetemet nyilvánítom. E megbízatásomnál fogva és ez emlékűnnep nagy-

¹ Journal des Savants. 1887. november.

² Budapesti Szemle 1898. évf. 96. köt. 462. l.

³ Ugyanott.

⁴ Dr. Duka Tivadar: Körösi Csoma Sándor dolgozatai. Budapest, 1885.

lelkű alapítójának intentiója értelmében ez ünnepi alkalommal a *közép-ázsiai török nyelv ismertetéseiről* kívánok beszélni. El fogom mondani, hogy a *csagatáj, özbeg és turkomán* török nyelveket kik és miféle nyelvészeti munkák ismertették a XIII. század elejétől kezdve egészen napjainkig Indiában, magában Közép-Ázsiában, továbbá Persiában, Törökországban s végre nálunk Európában, akár nyelvtan, vagy szótár, akár beszélgetések és fordítással kísért szöveg-kiadás alakjában. Ismertetésemben összesen 55 ilyen munkáról adok számat. De nem áltatom magamat azzal, mintha a szerzőknek és műveknek ez a sorozata, különösen pedig a keletieké, teljes volna; mert hiszen ezen a téren eddigelé még semmiféle előmunkálat nem történt, melyre, mint alapra támaszkodhattam volna; másrészt pedig ki merné azt állítani, hogy ilyenféle feladat megoldásához éppen Magyarországnak egy vidéki kis városa volna a legalkalmasabb hely.

Mivel azonban a világhírt szerzett tudós iránt érzett tiszteleten kívül, engem még egy más szál is, t. i. a hálás kegyelet érzelme, fűz Körösi Csoma Sándor emlékéhez, a mennyiben gyermekifjú koromban éppen *az ő példáján* lelkesültem föl és szántam életemet a keleti nyelveknek és irodalmaknak magyar őstörténeti szempontból való tanulmányozására: bizonyára megengedi a tek. Akadémia és ez emlékünnap nagylelkű alapítója, hogy — mielőtt a főntebb megnevezett tárgyamhoz térnék — mintegy bevezetésképpen kiegészítsem Körösi Csoma Sándornak eddig ismert életrajzát és teljes világosságot derítsek életének valódi céljára, — egyik, mondhatni legbecsesebb *levele* alapján, a melyről egyetlen életírójának sem volt tudomása. Ezt a kedves kötelességet — éppen a legjobb alkalommal — annál kevésbé mulaszthatom el; mert erre mintegy egyenes fölshírlítást látok Duka Tivadar ama szavaiban, melyeket Körösi Csoma életrajza végén mondott: «Érezem, hogy marad még hátra némi *kivánni való* arra nézve, hogy Körösi Csoma Sándor életleírását minden tekintetben kiegészítve láthassuk» (a 161. lapon).

II.

Körösi Csoma Sándor ázsiai útjának világszerte elismert nagy eredménye abban áll, hogy egy terra incognitát fedezett föl a tudomány számára a tibeti nyelv és irodalom megismerésével. Jól tudjuk azonban, hogy nem ebből a célból indult el keleti útjára, nem az a szándék vezérelte Ázsiába, hogy a tibeti tanulmányok megalapítója legyen, hanem egészen más. Élete célját tekintve *három időszakot* különböztethetünk meg ázsiai utazása tartama alatt. Az egyik elindulásától kezdve az 1822. év őszeig terjed, mely idő alatt eredeti célja lebegett szeme előtt és azt követte útjában. A második időszak ott kezdődik, mikor az említett évben, Kasmir tartományában, találkozott és megismerkedett az angol Moorcrofttal, a mely találkozás következtében — eredeti szándéka megvalósítását egyidőre elhalasztva — a tibeti nyelv és irodalom tanulmányozására adta és kötelezte magát. A harmadik időszak pedig az 1842. év elejével kezdődik, a mikor ugyanis újra fölvette az 1822-ben elejtett fonalat, hogy végre-valahára eljusson oda, a hova elsőben indult és elérje kitűzött célját.

Mi volt tehát Körösi Csoma Sándor utazásának *igazi célja* és *Ázsiának melyik, meghatározott része, vagy területe* az, a hova eljutni szándékozott?

Legbővebb életrajzából, melyet Duka Tivadar írt meg, egyik kérdésre sem kapunk egészen világos és határozott feleletet, még pedig azért nem, mert — a mint mindjárt ki fog tűnni — a nagyérdemű szerző nem ismerte Körösinek éppen azt a levelét, a melyik legfontosabb utazónk helyes megítélése kérdésében. A tisztelt szerző csak annyit enged meg, illetőleg így fejezi ki felfogását, hogy Körösi Csoma Sándor «historiai és nyelvészeti problémák *magyar szempontból* való tanulmányozása végett» indult el ázsiai nagy útjára (151. l.). Ugyancsak az említett fontos levél nem ismerésének következménye az is, hogy a tisztelt szerző nem tudott kellő felvilágosítást adni ama *pénzsegélyről*, melyet utazónk a londoni osztrák követség útján kapott s a mely összeg az Alexander és Társa bankház bukása következtében elveszett, de azután az indiai

kormány megtéríté. Végre ugyanennek az oknak eredménye a tisztelt szerzőnek ama, többször hangoztatott állítása is, hogy maga Körösi Csoma Sándor sehol, semmiféle iratában nem mondta azt, hogy a *tibeti* nyelv rokonságban volna a magyarral (a 35., 37. és 148. l.).

Ennek az életrajznak megjelenése után három évvel *Jakab Elek* terjedelmes értekezést írt és olvasott fel ezen a helyen «Dr. Duka Tivadar könyve Körösi Csoma Sándorról» czímen, azzal a bevallott szándékkal, hogy a nevezett életrajz hiányait kiegészítse és tévedéseit helyreigazítsa.¹ Azonban ő sem vette észre Körösinek éppen azt az egy levelét, noha igen közel járt hozzá.

Végre mindjárt Duka Tivadar könyvének megjelenése után, szintén 1885-ben, egy angol tudós, *Sir William Hunter*, cikksorozatot közölt Indiában Körösi Csoma Sándor életéről, melyben azt a szemrehányást teszi Körösi biographusának, hogy az el akarta leplezni ama körülményt, hogy Körösi Csoma Sándor voltaképpen egy ábrándos czél után fáradozott, lehetetlen föladatra vállalkozott, t. i. arra, hogy fölfedezze a magyarok rokonait a távoli Ázsiában s megtalálja nemzete őshazáját, a *jugarok* országát.² Hogy a nevezett angol tudósnek szintén nem volt tudomása Körösinek mostoha gyermek helyzetében levő leveléről, azt — az előbbieket után — csak természetesnek tart-hatjuk.

Ilyen körülmények között, úgy hiszem, eléggé indokolva van, hogy Körösi Csomának azt az egyetlen levelét ne hagyjuk az ismeretlenség homályában még továbbra is, hanem újra napvilágra hozva, értékesítsük nagy ázsiai utazónk élete teljes megismerése és helyes megítélése szempontjából.

Ezt a többszörösen említettem levelet Körösi Csoma Sándor 1832 április 30-án Kalkuttában latin nyelven báró *Neumann Fülöp*hez, a londoni osztrák követség titkárához írta. A követségtől — könnyen érthető okból — Pest-Pilis-Solt vármegye levéltárába jutott és onnan közölte Horvát István, Földvári

¹ Értekezések a történelmi tudományok köréből. XIV. köt. 2. szám. Budapest, 1888.

² Budapesti Szemle 1898. évf. 96. köt. 428. és 434. l.

Gábor alispán szívesességéből, a *Tudományos Gyűjtemény* 1833. évfolyamának I. kötetében a 95—98. lapokon. Mivel ez a levél, már csak a mostoha bánásmód miatt is, megérdemli, hogy ebben az alkalmi értekezésben mellékletül egész terjedelmében újra közölve legyen; itt csak azokat a helyeket emelem ki belőle, melyek a fentebb említett három kérdéses dologra nézve teljes fölvilágosítást adnak.

Ámbár Körösi már a nagyenyedi kollégium patronusaihoz Teheránból 1820 decz. 21-én küldött levelében is kifejezi egész általánosságban, hogy «azon fáklyánál fogva, melyet Németországban gyujtottam volt meg, elindultam *nemzetem eredete* fölkeresésére»;¹ s kevéssel utóbb, az 1821 márcz. 1-én Teheránban írott és Willock Henrik persiai angol követnél hagyott végrendeletében is bevallja, hogy «*nemzetünk eredetének és régibb történeteinek* felkeresése és kifejtése végett indultam volt ki Hazámból»: ² mégis az 1832. évi ápr. 30-án báró Neumannhoz intézett latin levele az, mely a legkielégítőbb felvilágosítást adja, czélja felől.

«Érzem — mondja a levél elején — hogy mily keveset tehetek a *magyarok őshazájának* felkutatása és meghatározása körül, mivel nem nyílik előttem út az *Imauson túli Scythiába*.» «Kétségtelenül *chinai Tatárországnak* beljebb eső részei azok a helyek — mondja alább — hol a *magyar nemzet bölcsőjét* keresnünk kell. A levél vége felé pedig ezt írja: «Az én ázsiai utazásom czélja: fölkeresni a *magyarok legelső lakhelyeit*, összegyűjteni viselt dolgaiknak történeti emlékeit és megfigyelni azt az analógiát, a mely több keleti nyelv és a mi anyanyelvünk között van.»

Azt hiszem, ennél világosabban már nem lehet beszélni! Az «Imauson túli Scythia», vagy más szóval: «chinai Tatárország beljebb eső részei» kifejezések egész érthetően tudtunkra adják, hogy Körösi Csoma Sándor a magyarok őshazáját Thien-Shán és Kuen-lün hegységek között fekvő területen, *Keleti Turkesztánban* s valószínűleg ennek is a keleti részén, a régi *Komul*, mai *Hämi* tájékán, vagyis az *ujgur-törökség* hazájában

¹ Vasárnapi Ujság 1874. évf. 583. l.

² Tudományos Gyűjtemény 1825. évf. I. köt. 9. lap.

vélte feltalálhatni. Az *ujgur* nevet ő az európai utazók és írók nyomán *jugur*, vagy *jugar* alakban ismerte; s mint egy másik leveléből kitűnik,¹ egy X. századbeli tibeti krónika utalásából tudta, hogy a *jugarok* országa *Tibettől északra* terült el.

Ez adja a kulcsot kezünkbe annak a megértéséhez, hogy miért írta Körösi 1821 márcz. 1-én Teheránban kelt végrendeletében: «Indulok a mi Elejink legrégibb hazájába, nagy és *kis Bukáriába*;² valamint ahhoz is, hogy 1822 nyarán miért akart Ladak tartományából *Járkend* felé indulni. Mert — a mint mindenki tudja — kis Bukhária nem egyéb, mint az imént említett Keleti Turkesztán, Járkend pedig ennek a tartománynak egyik városa. Utazónk tehát először *nyugot* felől, az Imauson, vagyis Belur-Tagon keresztül, másodízben pedig *dél*, illetőleg délnyugot felől igyekezett behatolni Keleti Turkesztánba, de — mint tudjuk — minden igyekezete megghiúsult.

Nem mulaszthatom el megjegyezni, hogy *mások* értesítései nem egészen pontosan ezt a területet sejtetik velünk Körösi útjának végczéljaként, hanem ettől még inkább kelet felé eső vidéket. Így *Hegedűs Sámuel*, Körösi egykori tanítója és később barátja, azt írja, hogy utazónk a Bajkal-tó mellett levő Irkuczk felől China északi részeibe szándékozott behatolni.³ Dr. Gérardnak — a ki Csomával Kanumban találkozott — 1829 január. 21-én kelt jelentése szerint hazánkfiának az volt az óhajtása, hogy Mongoliába juthasson.⁴ Végre az angol Campbell szerint — a ki maga is bevallja, hogy Csoma előadásának összefüggése sokkal complicáltabb volt előtte, mintsem, hogy azt folyamatosan följegyezhetette volna — Körösink útjának végczélja a Lhassától és Kham tartománytól északkelet felé, China nyugati határain fekvő terület volt, mint a hol ő a *jugarok* országát sejtette.⁵ E tudósítások értelmében tehát Mongolia déli része, a chinai nagy kőfal és a Nan-Shán hegység tájéka volna Ázsiának az a része, a hol Körösi Csoma

¹ Kennedy angol századoshoz 1825 május 5-én; Dukánál 57—58. l.

² Tudományos Gyűjtemény 1825. évf. I. köt. 10. l.

³ Dukánál 13. l.

⁴ Dukánál 79. l.

⁵ Dukánál 143. l.

Sándor a magyarok ősbazáját megtalálhatni vélte. Ámde ezeket *mások* mondják, nem maga Körösi; ezek a följegyzések csak másodrangú forrásokul tekinthetők az ő élete és szándékai megismerésében. Én legalább elsőrendű kritériumnak és teljes hitelességűnek mindig az olyan vallomást tartom, melyet maga az illető érdekelt fél a saját kezeirásával bizonyít és erősít meg.

A mi pedig a londoni osztrák követség útján kapott *pénz-segélyt* illeti, ugyanezen leveléből minden félreértést kizáró módon megtudjuk, hogy ez a segítség 142 font sterlinget tett ki; továbbá, hogy ezt az összeget az akkori nádor, József főherczeg és bizonyos, pestmegyei nemes urak adták össze, míg Eszterházy Miklós londoni követ csak közvetítő volt; s végre, hogy báró Neumann követségi titkárnak 1831 október 3-án Eszterházy megbízásából írott levelét, melyben a pénzküldeményt tudatta, Körösi 1831 április 25-én kapta meg Kalkuttában.

A mi végül a magyar nyelv viszonyát illeti a *tibeti* és egyéb ázsiai nyelvekhez, arra nézve ezeket olvashatjuk Körösi Csoma levelében: «Nagy gyönyörűséggel tapasztaltam, hogy (a mi nyelvünknek) *igen nagy hasonlósága* (analogia ingens) van a török, mongol, *tibeti*, sanskrit, vagy indiai nyelvekhez». S még előbb így nyilatkozik: «Ha majd a magyar tudósok bővebb ismereteket szereznek a sanskrit irodalomról, csodálkozni fognak azon, hogy ez a régi nyelv milyen nagy rokonságban áll a mi anyanyelvünkkel». A sanskrit és tibeti nyelv értékesíthető voltát ezekkel a szavakkal fejezi ki: «Remélem, hogy ennek a két nyelvnek segítségével több anyagot gyűjthetek össze a magyarok régiségeinek megvilágosításához».

Íme, tek. Akadémia, ezzel, vagy inkább az eddig senkitől észre nem vett és nem értékesített levélnek újra napvilágra hozatalával kívántam és tudtam hozzájárulni Körösi Csoma Sándor életrajza kiegészítéséhez és mint kutató-utazónak helyesebb megítéléséhez. Azt hiszem, hogy ezt megtennem — épen a legjobb alkalommal — nem volt fölösleges; mert minden csekélyke adat igen becses az olyan nagy emberek életében, kikről báró Eötvös József ezt mondta Körösink fölött tartott emlékbeszédében: «Vannak emberek, kiknek csak az a hivatásuk,

hogy midőn nehéz pályájokon átfutnak, emberi természetünk egész nagyságát tüntessék fel.»

Ezek elmondása után, úgy hiszem, ideje már áttérnem tulajdonképeni tárgyamra.

III.

A Közép-Ázsiát lakó törökség nyelve már jókorán vált tudományos vizsgálódás és ismertetés tárgyává. Immár 700 esztendeje, hogy úgy a Keletnek, mint Nyugotnak különböző országaiban lakó tudósok foglalkoznak vele s az indiai, közép-ázsiai, persiai és törökországi szerzők arab, persa és török, az európai tudósok pedig franczia, német, orosz és magyar nyelven terjesztik ennek a nyelvnek ismeretét.

A közép-ázsiai török nyelv ismertetőinek hosszú sorát tudtunkkal egy, valószínűleg Persiában élt arab grammatikus, névszerint *Mohammed bin Kajs*, kezdi meg a XIII. század első felében. Ez ugyanis egy nagy munkát írt arabul a török nyelvről az 1220-ban elhalt Mohammed Kutbeddin utolsó khārezmi fejedelem (khārezm—sah) fia, Dseláledin Mengbirdi számára, a ki — mint tudjuk — miután Dsingiz khán mongol hadai hatalmukba keríték egész Közép-Ázsiát, Persia és Syria nagyobb részének fejedelme volt a XIII. század második tizedében s a hidsre 628. évében, vagyis 1231-ben halt meg. Azonban — fájdalom — Mohammed bin Kajsznak ez a munkája nem maradt fenn napjainkig, vagy legalább még mindig lappang valahol, de egykori léteztéről határozott tudomásunk van, a mennyiben a mindjárt ismertetendő második munka szerzője két helyen is (16. és 21. l.) említi és idézi, mint forrását, Mohammed bin Kajsznak a török nyelvről írott *nagy könyvét*.*

Időrendben a második ilyenmű munka a *Kitāb-i-terdsümān* (A tolmács könyve) cz. könyv, melyet valamely névtelen szerző a XIII. század végén, vagy a XIV.-ben írt Persiában szintén arab nyelven. E nyelvkönyvnek néhány kézirati példánya ma Oxford-

* L. e munkára nézve Plato *Melioranskij*: Arab filolog o tureckom jazikje. Sanktpeterburg 1900, a VIII. lapon.

ban (Bodleian Library), Párisban és Berlinben található s ezekből adta ki az egészet *Plato Melioranskij* Szent-Péterváron 1900-ban «*Arab filolog o tureckom jazikje*» czímen, tanulságos bevezetéssel, magyarázatokkal és glossariumokkal. Mivel ez a munka nálunk alig ismeretes, bizonyára nem lesz fölösleges, ha néhány feltűnőbb nyelvi jelenséget fölemlitek belőle, már csak azért is, mert ebből a korból még különben sem tudunk elegendő anyagot felmutatni a közép-ázsiai török nyelv ismeretéhez.

Ilyen érdekes hangtani jelenség pl., hogy a *Kitāb-i-terdsümān* szerint némely szók kétféle alakban használatosak egymás mellett, mint *bar-* és *var-* (menni), *ber-* és *ver-* (adni); továbbá *ben* és *men* (én), *bing*, *bin* és *ming*, *min* (ezer). Ilyen a nomen possessoris képzőjének kétféle, teljes és kopott alakja, pl. *atlıg* és *atlı*, *atlu* (lovas), *tonlık*, *tonlıg* és *tonlu* (ruhás), *dattug* és *datlu* (izes, édes), *tuzlıg* és *tuzlu* (sós). Még érdekesebb, hogy a névtelen szerző a «lenni, esse» értelmű igét háromféle kiejtéssel ismeri, t. i. *olmak*, *bolmak* és *volmak*. Itt ugyanis szerinte a szókezdő eredeti *b* hang, legalább akkor, ha két magánhangzó közé kerül, *v*-re változik, a mennyiben a *ne boldı* (mi volt?) és *ne bolgaj* (mi legyen?) helyett, szerinte, így is mondják: *ne voldı* (mi volt?) és *ne volgaj*.¹ Igen értékes nyelvi adat nála a *-rısa*, *-gise* igeképző említése is, a mely óhajtást, kívánságot fejez ki, pl. *bar-rısa-dı* (menni óhajtott), *gel-gise-di* (jönni kívánt), vagy *bar-rısa-r* (menni óhajt), *gel-gise-r* (jönni akar). Ebben a képzőben ismerhetjük fel a régi oszmán-török és szeldsuk *-ısar*, *-iser* participium futurinak eredeti teljes alakját, mely utóbbiból a gutturalis szókezdő már elveszett, úgy hogy pl. a *Kitāb-i-terdsümān*-beli *barrısar* és *gelgiser* voltaképpen azonos a régi oszmán és szeldsuk *var-ısar* (menni fog, vagy akar) és *gel-iser* (jönni fog, vagy óhajt) alakokkal.²

Végül álljon itt egy rövid szemelvény a *Kitāb-i-terdsümān*-ban foglalt török szókincsből.

¹ Melioranskij id. m. XL. lapon.

² L. erről bővebben «a XIV. századbeli oszmán-török nyelv» című dolgozatomat a Nyelvtud. Közl. 1904. évf. 170—171. l.

<i>Acyu</i> : kules.	<i>jazın</i> : közel.
<i>ax-</i> : folyni.	<i>jarlug</i> : szegény, nyomorult, szerencsétlen.
<i>axsa-</i> : sántítani; <i>axsak</i> : sánta.	<i>jögüt-</i> : örölni.
<i>ayın-</i> : emlékezni; emelkedni, fölállni.	<i>jöküş</i> : sok.
<i>alma</i> : alma.	<i>jenge</i> : a fivér felesége.
<i>alzug</i> : gipsz.	<i>jüzüm és üzüm</i> : szőlő.
<i>arxa</i> : hát, Rücken.	<i>kajaş</i> : rokonság, rokonok.
<i>arpa</i> : árpa.	<i>kiçi</i> : kis, kiesi.
<i>Başı</i> : arcz, alak, tekintet.	<i>Mün</i> : hiány, hiba, fogyatkozás, vétés, vétek, bűn. V. ö. kazak-kir.
<i>bı-</i> : táncolni.	<i>giz mın</i> : Sünde, Verbrechen. ¹
<i>bijiçi</i> : tánczos.	<i>Neşe</i> : miért? minek?
<i>brax-</i> : el-, ledobni.	<i>Ox</i> : nyíl.
<i>buyda</i> : buza.	<i>ög</i> : értelem, ész.
<i>buydaj başı</i> : a Szűz csillagzat.	<i>Suba</i> : számár-csikó.
<i>Çetük</i> : macska.	<i>su-daş</i> : bajtárs, katonatárs.
<i>Dokuzan</i> : kilenczven.	<i>Sarığ, saru</i> : sárga.
<i>Emgiz-</i> } szoptatni.	<i>Tengri</i> : isten.
<i>emzür-</i> }	<i>teve</i> : teve.
<i>Gözci</i> } kém.	<i>tingiz</i> : tenger.
<i>görüci</i> }	<i>tonguz</i> : dísznő.
<i>gözdeci</i> }	<i>tura</i> : város.
<i>Idi, iti</i> : úr, gazda.	<i>Vur- és ur-</i> : ütni, verni.
<i>Jāci</i> : ijjesináló, ijgyártó.	

E két legrégibb nyelvkönyv keletkezése után csak jó sokára, t. i. a XV. század végén, találkozunk ismét olyan munkával, mely a csagatáj-török nyelvvel foglalkozik. Ez pedig nem más, mint a legnagyobb középázsiai török írónak és költőnek, *Mir Ali Sir Nevájinak* «*Muhākemēt-el-lugatejn*» (a két nyelv bírálata) című, igen érdekes és értékes kis műve, melyet a nagyhirű szerző halála előtt egy évvel, vagyis 1499-ben irt.² Minthogy Neváji életét és korszakalkotó irodalmi működését «A középázsiai török irodalom» című s két évvel ezelőtt ugyanitt felol-

¹ Radloff: Proben der Volksliteratur der türkischen Stämme Süd-sibiriens. III. köt. 85. és 334. l.

² Ennek egy kéziratós példányát Vámbéry az Akadémiának ajánlodekozta. Az eredeti szöveget francia fordítással együtt kiadta Quatremère a Chrestomathie ture-orientalban, Paris 1841. — Az első részét magyarra fordította Vámbéry a Nyelvtud. Közl. I. kötetében; oszmán-török fordítása pedig Ali Suavi efenditől az általa szerkesztett Ulüm Gazetaszi 1870-i évf. Párisban.

vasott értekezésemben már részletesen megismertettem, most csak erről a nyelvészeti munkájáról kívánok szólni.

Ebben Neváji a csagatáj-török nyelvet a persához viszonyítva tárgyalja, azt igyekeztven bebizonyítani, hogy amaz sokkal gazdagabb, szebb és minden tekintetben tökéletesebb emennél. Ebben a keretben aztán kifejti és megmagyarázza anyanyelvének sokféle jellemző sajátosságait.

Mindenekelőtt azt fejtegeti, hogy a csagatáj-török nyelv a fogalmi körök minden egyes, értelembeli finom árnyalatának kifejezésére külön-külön szókkal él s ennek feltüntetése végett a *synonymák* egész seregét sorolja fel, így pl. a *sírád* különböző nyilvánulásai megnevezésére, a *jıglamak* szón kívül még 7 igét említ föl (*boxsa-*, *jıglāmsın-*, *singre-*, *ingre-*, *sıkta-*, *ögür-* és *inşkir-*). Majd a *homonymákat* tárgyalja, példákat sorolva fel arra, hogy egy ugyanazon alakú szónak a csagatájban három, négy, sőt ötféle jelentése is lehet, pl. *at*: név, ló és dob; *kök*: coelum, gyökér, szög, rét és zene. Előadásában tovább haladva, külön csoportokban előszámlálja és értelmezi a *családi élet* körébe tartozó, a lakásra, illetőleg sátorra vonatkozó kifejezéseket, a *házi* és *vad-állatok* s *madarak* neveit, a különböző *állatok hangjainak* jelöléseit, a ló különböző fajainak, továbbá a *lószerzámok*, *ruházat*, *fegyverek*, *ételek* és *italok* megnevezéseit. Végül a *szóképzésről* szól, főleglívén a reciproc és causativ-igék képzését (pl. *öpüş-*: csókolózni, *koč-uş-*: ölelkezni; *jügür-t-*: megfutamítani, *kıldur-t-*: tétetni), a valamivel foglalkozót jelentő *çi*, *şî* denominális képzőt (pl. *su-çi*: vízhordó, *kuş-çi*: madarász, *kojçi*: juhász), a *kaş*, *keş*, *gaç*, *geç* és *gudik*, *gü-dik* gerundium-képzőket (pl. *tap-kaş*: mihelyt talál, *tik-keş*: mihelyt ültet; *jar-gudik*: mintha ragyogna, *kıl-güdik*: mintha jönne), az imperativus erősebb kifejezését a *gör-* (láttni) segédigével (pl. *bile-gör*: szószerint: lásd, hogy tudj, *jite-gör*: azon légy, hogy eljuss), továbbá a melléknevekben kifejezett tulajdonságnak nyomatékosabbá tételét az ilyenféle alakokkal: *ap-ak* (nagyon fehér), *kap-kara* (igen fekete), *köm-kök* (igen kék) *jam-jasıl* (haragos zöld), azután a valamely hivatalt betöltő, vagy szolgálatot teljesítő személyek neveiben található *ul*, *aul* képzőt (pl. *hıraul*: előörs, *karaul*: őr), az *l* deverbális főnévképzőt az ilyen szókból: *jaşa-l* (hadsor), *sujurga-l* (aján-

dék), *kaba-l* (ostromzár) s végre a lakó, vagy tartózkodó helyet jelölő *lak* képzőt (pl. *kış-lak*: téli lakhely, kaszárnya, *jaj-lak*: nyaraló, *av-lak*: vadászterület).

Neváji ebben a munkájában még azt is tudtunkra adja, hogy a közép-ázsiai török írók közül ő előtte senki sem tette nyelvészeti vizsgálódás tárgyává a csagatáj-török nyelvet s így ő az első közöttük, a ki ennek bonczolására és értelmezésére fordította figyelmét.

A nagy Neváji irodalmi működésének korszakalkotó hatása egyebek közt abban is mutatkozott, hogy halála után a kelet különböző tartományaiban élő tudósok és írók méltónak tartották az immár elég gazdag irodalommal dicsekvő csagatáj-török nyelvet arra, hogy minél szélesebb körben megismertessék. A szótáríróknak egész csoportja állott elő, mindjárt a XVI. század elejétől kezdve, a kik összegyűjtötték és különböző nyelveken értelmezték a csagatáj irodalmi nyelv szókincsét, első sorban és legnagyobb részben éppen Nevájinak verses és prózai műveiből; mert úgy tekintették őt az egész Keleten mindenütt és mindenkor, mint a csagatáj-török nyelv valódi képviselőjét, az ő nyelvhasználata volt a kritérium és bizonyíték minden kérdéses esetben. Így aztán a Neváji-szótáraknak lassanként egész sora keletkezett, melyek az ő mesteri művei megértetése céljából jöttek létre.

Ennek az irodalmi felbuzdulásnak, tudtunkkal, legelső terméke az *Abuska Lugati* című szótár (így neveztetve az első szaváról: *abuska* = férj), melyet valamely ismeretlen szerző a XVI. század elején írt Kis-Ázsiában oszmán-török nyelven s melynek eddig ismert egyetlen példánya, illetőleg csak töredéke, az én birtokomban van. A névtelen szerző nem már készen levő, írott forrásokból dolgozott, hanem a csagatáj nyelv gyakorlati tudása alapján szerkesztette szótárát, a mint erre a körülményre két helyen is egyenesen utal.

A munka rövid előszóval kezdődik, melyben a csagatáj- és oszmán-török helyesírás között levő különbség magyarázatát olvashatjuk. Ezután következik a szógyűjtemény betűrendben, bőven ellátva példa-idézetekkel leginkább Neváji, továbbá Mir Hajdar Tilbe (megh. a XV. század közepe táján), Mevlána Lutfi (élt a XV. században) és Obejd, vagy Obejdullah khán (megh.

1539) műveiből. A szerző a csagatáj szókat nem csak tőalakjukban (nominativus vagy infinitivus) hozza fel, hanem olyan ragos alakjaikban is, a hogyan a nevezett írók műveiben éppen előfordulnak s mint ilyeneket értelmezi oszmán-török nyelven. Nagy előnye a szótárnak, hogy a szerző a csagatáj szók helyes olvasását, illetőleg kiejtését mindenütt igyekszik meghatározni, — már a mennyire ez az arab írás tökéletlen volta mellett lehetséges volt neki. Ezt a célját többféle módon igyekszik elérni. Először is minden kezdő betű körén belül *meftühe*, *mek-süre* és *mazmüme* rovatokba csoportosítva sorolja fel a szókat, ez eljárásával megjelölve, hogy az illető szó első tagjában *a—e*, vagy *i—i*, vagy pedig *o—u*, *ö—ü* hangzókat kell-e ejteni. Másodszer a vocalisok jegyeit (fatha, kesre, zamme) és az írásjeleket (tesdid és dsezm) mindenütt pontosan alkalmazza. Harmadszor meg tudja különböztetni a *kef* betűnek kétféle, t. i. *k* és *g* kiejtését, valamint negyedszer az egész szónak magas- és mélyhangú voltát az *imāle*, vagy *taxfifle*, illetőleg *işbā ile* kifejezéssel. Végre sok helyen megállapítja azt is, hogy a *vav* betűvel jelölt önhangzó mély- vagy magashangú-e, vagyis *o—u*-nak, vagy *ö—ü*-nek kell-e kiejteni.

Még azt is tudnunk kell, hogy ez az értékes és tudtunkkal legelső rendszeres csagatáj szótár nem pusztá szólajstrom, hanem sok helyen a keleti török helyesírásra vonatkozó, továbbá hang- és alaktani magyarázatok is fordulnak elő benne. Azonkívül az *Abuska Lugati* sok olyan szót tartalmaz, melyek nem találhatók meg a ma ismert csagatáj szótárakban, sem keleti szerzők, sem európai tudósok munkáiban. Az ilyen csagatáj szókat közöltem két évvel ezelőtt a Keleti Szemle V. évfolyamának 1. számában (16—21. lapokon).

Keletkezése korát tekintve mindjárt ez után következik az a, szintén oszmán-török nyelven írott csagatáj szótár, melyet — mióta Vámbéry Armin magyarra fordítva közzétett és megismertetett — *Abuska* néven emlegetünk (mivel ez is az *abuska* szóval kezdődik), de hibásan; mert ez a cím voltaképpen az imént tárgyalt szótárt illeti meg jogosan, míg ellenben emezt valamennyi kézirati példánya másképpen, t. i. «csagatáj-szótár»-nak, vagy «Nevāji szótára»-nak nevezi. (Igy a bécsi cs. és kir. udvari könyvtár példánya 2. levelén: *Kitāb-ul-lugat fi lisān-i-*

ča ataj; a szentpétervári példány czíme *El-lugat-el-Nevāije ve el-istišhādāt-el-žagataiije*; a leydeni akadémia egyik példányáé: *Lugat-i-Mevlānā Nevāji*, a másiké pedig: *Lugat-i-Mir Ali Šir Nevāji*; végre az én birtokomban lévőé egyszerűen: *Lugat-i-čagataj*). Ennek a szerzőjét sem ismerjük, de az oszmán-török értelmező részben található némely nyelvi sajátásból ítélve, minden valószínűség szerint szintén Kis-Ázsiában élt és írt. A mi pedig szótára keletkezési idejét illeti, a legrégebb, t. i. bécsi cs. és kir. udvari könyvtár tulajdonát tevő példánya végén az olvasható, hogy ez a szótár «bevégeztetett a 959. év Szafar havának 3-án», vagyis az 1552. év elején. (A Münchenben és Leydenben levő példányok 960 = 1553-ból valók s a szentpétervári kéziratban olvasható megjegyzésből is az tűnik ki, hogy ez 1560 előtt íratott.)

Ennek a szótárnak berendezése is éppen olyan, mint az Abuska Lugatié; ez is tőle kitelhető módon igyekszik megjeleníteni a csagatáj szók helyes kiejtését, de e tekintetben jóval mögötte marad az Abuska Lugati pontosságának s azonkívül sok olyan szó hiányzik belőle, melyek amabban felfedezhetők,* — noha a névtelen szerző Nevájinak 29 művét dolgozta fel (míg az Abuska Lugati szerzője csak 9 művet) s Nevájin kívül még a következő tizenegy csagatáj író munkáiból vesz szókat és idézeteket: *Szultán Iszkender Misza* (Timur unokája, megh. 1424), *Mir Hajdar Tilbe*, *Mevlāna Lutfi*, *Mirza Hádsi Szogdi* (megh. 1490 előtt), *Mir Szaid Kábuli* (virágzott a XV. század közepén), *Szultán Huszejn Mirza* (1439—1506), *Báber Mirza* (megh. 1530), *Obejd khán* (megh. 1539), *Kemál Ummi*, *Kutbi* és *Naími*. A benne foglalt csagatáj szók száma körülbelül 2000-re rúg.

E szótár tartalmának bővebb ismertetését fölöslegesnek tartom, minthogy éppen a M. Tud. Akadémia kiadásában jelent meg 1862-ben Vámbéry fordításában és Budenz József előszavával és jegyzeteivel; s azonkívül a teljes szöveget is kiadta Véliaminof—Zernof Szent-Pétervárott 1869-ben *Dictionnaire djagatai-turc* címen.

* L. ezeket kimutatva a Keleti Szemle 1904. évf. 1. számában, a 12—16. lapokon.

Ennek az 1552-ből való ú. n. Abuskának kivonata az a *Kitāb-i-Lugat-i-Abuska* cz. szótár, melynek egyetlen ismeretes példányát a leydeni akadémia könyvtárában őrzik. A névtelen szerző, ki e munkáját az 1576. év elején szerkesztette (983 Zilkade hó), átvette az 1552-i Abuska előszavát s fölvette ebből az egész szókincset, de mindvégig mellőzte a Nevájiból és a többi csagatáj írókból amabban található példa-idézeteket, ámbár az utolsó, vagyis 47. levélen ő is felsorolja Neváji munkáit.¹

A most említett három munkához csatlakozik még két, egészen hasonló szerkezetű Neváji-szótár, melyeknek azonban sem szerzőiket, sem keletkezésük idejét nem ismerjük. Az egyik *Lugati-i-Neváji* czímet visel s Neváji műveiből csupán a *divānok*, vagyis lírai költemények szókincsét tartalmazza és értelmezi persa nyelven, de példa-idézetekkel bővítve. Fennmaradt kézirati példánya Szent-Pétervárott, a császári könyvtárban van.² A másiknak czíme *El-lugat ala lisān-i-Nevāji* s egy példánya szintén Szent-Pétervárott a külügyminisztérium keleti osztályában őriztetik. Oszmán-török értelmezéssel van írva s ez is Neváji és más csagatáj írók munkáiból idéz példákat az egyes szók mellett.³

Egészen más természetű csagatáj szótárt szerkesztett Indiában a XVII. század végén *Fazlullah Khān* persa nyelven, t. i. a *Lugat-i-türki-t*, a nagy Báber egyik utódának s India fejedelmének *Mohamed Aurengzib*nek (uralkodott 1658—1707) megbízásából a fia számára. A szerző — mint munkája előszavában maga írja — a fejedelem egyik emírének, Szejj Khān-nak, unokatestvére (amūzāde) volt. A tulajdonképpeni szótárt grammatikai bevezetés előzi meg, melyben a szerző az igék és névszók ragjait és képzőit tárgyalja. A szótár 3 fejezetre (bāb) oszlik olyanformán, hogy az I. fejezet igéket tartalmaz abc-rendben, írásjelekkel ellátva; a II. névszókat szintén abc-rendben, a kezdő és végső betűk sorrendje szerint; a III. pedig külön

¹ Dozy: *Catalogus codicum orientalium bibl. acad. Lugduno-Bataviae*. 1851. I. köt. 106. l.

² Véliaminof-Zernof: *Dictionnaire djaghataï-turc.* a 25—27. l.

³ Ugyanott.

szólajstrom tárgyi csoportok szerint rendezve, mint számnevek, a testrészek, állatok, növények, ásványok s a török törzsek és nemzetségek nevei, végül egy hadsereg alkotórészeinek megnevezései. E munkának egy kéziratos példánya a British Museum könyvtárában maradt fenn.¹

Ezt a szótárt *Münši Abdurrāhim «Risāle-i Fazlullah Khān»* czímen kiadta Kalkuttában 1825-ben (s ezért *Kalkuttai Szótár* néven is emlegetik) — de többféle változással az elrendezésben és a hangoztatás jelölésében s egyszersmind némi nyelvanyag hozzáadásával. Ez a kiadás azonban részint az átdolgozás, részint a nagyon gondatlan nyomás következtében igen hibás és megbízhatatlan, a mint már Vámbéry és Pavet de Courteille is hangoztatták. Vámbéry ugyanis így nyilatkozik róla: «Durch die ungeheure Anzahl von Fehlern, die darin wimmeln, nur wenig brauchbar, und wer sich desselben als Hilfsquelle bedienen wollte, würde sein Werk leicht mit verworrenen und unrichtigen Daten anfüllen.»² Pavet de Courteille pedig ezt írja róla: «C'est un catalogue de mots sec et sans critique. Il est utile, mais il ne faut le consulter qu'avec précaution. Il donne souvent des explications qui sont à peine intelligibles, si l'on n'a pas un exemple qui en détermine le sens et la portée».³

Fazlullah Khān kortársa volt egy másik, szintén hindusz-táni nyelvtudós, t. i. *Mohammed Jakūb Dsengi*, a ki ugyanebben az időtájban, vagyis Aurengzib uralkodása (1658—1707) alatt egy közép-ázsiai török nyelvkönyvet írt *Kitāb-i-zebān-i-tūrki* (a tör. nyelv könyve) czímmel, hasonlóképen persa nyelven. A meg lehetős terjedelmű munka 14 fejezetre (bāb) oszlik. Tizenhárom fejezet igéket tartalmaz betűrendben, de nem csak infinitivusi alakjukban, hanem egyszersmind ragozva is a főbb időkben; míg a 14-ik fejezet a fő és melléknéveket sorolja fel tárgyi csoportok szerint rendezve, továbbá a számneveket, névmásokat, határozó- és kötőszókat. Ennek a grammatikául is

¹ Charles Rieu: Catalogue of the turkish manuscripts in the British Museum. London 1888, a 264. l.

² Čagataische Sprachstudien 200. l.

³ Dictionnaire turk-oriental X. lapon.

szolgáló, eléggé gazdag szógyűjteménynek egy kéziratos példánya a British Museum könyvtárában található.¹

Még egy, ilyen természetű és igen terjedelmes *csagatáj-persa szótárt* ismerünk a XVII. századból, szerzőjéről és keletkezési helyéről s körülményeiről azonban semmit sem tudunk. A munka mindvégig csupán igéket tartalmaz, összesen 492-et, betűrendben, még pedig olyanformán, hogy minden egyes ige ragoztatik minden időben, számban és személyben, úgy az állító, mint tagadó alakjában; ezenkívül sok igenek causativ, némeleknek passiv formái is fel vannak hozva. S mindez táblázatosan van feltüntetve és mindegyik török igealak alatt ott van a jelentése persa nyelven. Pl. *öpüb idi* (csókolt vala), *öpmeb idi* *büside büd* (csókolt vala), *nebüside büd* (nem csókolt vala), *öpüb idiler*, *öpmeb idiler*, stb. E sajtáságos szerkezetű szótárnak is egy példánya a British Museumban őriztetik.²

A főntebb említett Neváji-szótárak sorába tartozik a XVIII. század elején, Huszejn sah uralkodása alatt (1694—1709), még pedig az 1705. (hidsre 1117) évben, persa nyelven írott *Bedā'i-ül-Lugat* című szótár. A névtelen szerző a rendkívül dagályos előszóban elmondja, hogy Neváji munkáinak szépségeitől egészen elragadtatva, arra határozta el magát, hogy a ritkább csagatáj szókat és nehezebben érthető kifejezéseket megmagyarázza az olvasó közönségnek, t. i. a Persiában élő törökségnek. Ez a szótár is bőven idéz példákat Nevájiból, azonban jóval rövidebb, majdnem csak felényi terjedelmű, mint az 1552. évből való Abuska.³

Nem sokkal később, a XVIII. század első felében, *Khodsa Tajjib Bukhāri*, a nakisbendi szerzetrend tagja, írt egy közép-ázsiai török nyelvkönyvet persául *Elfāz-i-dselije fi bejān lugāt-i-türkiye* címen s e munkáját az előszavában az 1719—1747 között uralkodott Mohammed sah indiai fejedelemnek ajánlotta.

¹ Rien id. m. 268. l.

² Ugyanott 266—267. l.

³ Véliaminof-Zernof id. m., 25—27. l., mely szerint a szentpétervári császári könyvtárban levő példánya 1117=1705-ből való; továbbá Vámbéry: *Čagataische Sprachstudien* 199. l.

Tartalma három külön részre oszlik, ú. m. szótár, melyben a török szók tárgyi csoportok szerint vannak összegyűjtve 25 szakaszban (faszl): grammatika szintén 25 szakaszban, s végre párbeszédek. E munkának egy példánya a British Museumban van.¹

A XVI., vagy XVII. század folyamán, de mindenesetre a XVIII. század közepe előtt még négy olyan szerzővel találkoztunk, a kik csagatáj-török szótárakat írtak, ú. m. *Tāli^c Herevi* (azaz heráti), *Firāgi*, *Nezr Ali* és *Mirza Abduldseil Nasziri*. Azonban ezek munkáinak fennmaradásáról, vagy hollétéről nincs semmi tudomásunk, csupán emlékü maradt ránk a *Szen-gilakh* cz. nagy szótárban, melynek szerzője azt írja, hogy mindazok a szótárak rövidek és hibásak voltak.²

Az 1736—1747. években Persiában uralkodott hatalmas Nādir sah titkára és egyúttal hivatalos historikusa, t. i. *Mirza Mohammed Mehdi Khān Aszterābādi*, még a nevezett fejedelem életében elkezdett szerkeszteni egy nagy csagatáj-persa szótárt, de csak 12—13 évvel annak halála után, 1759, vagy 1760-ban végezte be (az utolsó lapon olvasható két chronogramm és a Behdset-ül-Lugat szerzője tudósítása szerint). Mint az előszóban írja, őt már kora ifjúságában elvarázsolta Nevāji költészetének szépsége s azt azóta folytonosan tanulmányozván, mikor már teljesen megértette, elhatározta, hogy összegyűjti és értelmezi e nagy írónak szókincsét és nehezebben érthető kifejezéseit. Szótárának ilyenféle tartalma miatt adta aztán neki e címet: *Szen-g-lakh* (szószerint köves hely).

Az egész munka három nagyobb részt foglal magában. Az I. rész, mely *Mebāni-ül-lugat* külön címet visel, grammatikai bevezetés, melynek keretében a szerző a csagatáj helyesírást is tárgyalja. A II. rész a csagatáj-persa szótár, olyanképpen rendezve, hogy minden kezdő betű külön-külön egy-egy *kitāb*-ot (könyv) tesz ki (tehát az *elif* betűn kezdődő szók: 1. könyv, a *be*-n kezdődők: 2. könyv s így tovább) s minden *kitāb* ismét 3 *bāb*-ra, azaz fejezetre oszlik az első szótagbeli önhangzók milyensége szerint (tehát az 1. *bāb* olyan szókat foglal magában, melyeknek első tagjában *a*, vagy *e* önhangzó van, a 2. *bāb* az *i*,

¹ *Rieu*: id. m. 264. l.

² Ugyanott 264—266. l.

vagy *i*, a 3. pedig az *o*, *u*, *ö*, *ü* önhangzójú szókat). A szerző csaknem minden szónál egy, vagy több példát idéz leginkább Neváji, valamint Mir Hajdar Tilbe, Lutfi, Báber és Fuzúli munkáiból s a csagatáj szókat olyan alakjokban hozza fel, a melyekben a nevezett írók műveiben éppen előfordulnak. Mehdi Khán Nevájinak összesen 21, még pedig 12 verses és 9 prózai munkáját dolgozta fel e szótárában (ú. m. Csihār Divān, Hajret-ül-ebrār, Ferhād u Širin, Lejla u Medsnūn, Szeba-i-szejjāre, Szedd-i-Szikenderi, Lizzān-ut-tajr, Arbain, Nazm-ül-dsevāhir; — Mahbūb-ül-kulūb, Mizān-ül-evzān, Khamszet-ül-mütehhajirin, Neszāim-ül-mohabbet, Tārih-i-enbijā, Tārih-i-mulūk-i-Adsem, Medsālisz-ün-nefāisz, Mūnadsāt és Vakfnāme-i-medresze-i-Ikhlāszije) s azokból összesen 2500 verset, azaz 5000 sort hozott fel példakül idézve. Végre a III. részt egy függelék teszi, mely ama persa és arab szókat s kifejezéseket tartalmazza, melyek Nevájinak imént említett 12 verses művében és a Mahbūb-ül-kulūb-ban fordulnak elő.

Egy későbbi szótáríró, *Fethali Kadsar Kazvini*, az alább tárgyalandó Behdset-ül-Lugat szerzője, igen nagy elismeréssel és méltánylással beszél Mirza Mehdi Khánnak *Szengilakh* cz. szótáráról, csupán azt a két kifogást teszi ellene, hogy nem eléggé bő, kimerítő és a török szók miként olvasását, illetőleg helyes kiejtését nem jelöli és nem magyarázza meg. Ezt a *Szengilakhot* tudtunkkal három más szótáríró használta forráskül, ú. m. Sejkh Mohammed Szālih Iszfahāni, továbbá Mohammed Khuveji és a most említett Fethali Kadsar Kazvini. A munka igen kevés példányban maradhatott fenn (Fethali Kazvini már 1845-ben csak hosszas keresés-kutatás után bírt hozzájutni egy példányához), legalább Európában mindeddig csak a British Museumbeli példánya ismeretes, mely a XIX. századból való másolat.*

Valószínűleg ugyanebben az időtájban írta rövid *török nyelv-könyvét* a hindusztáni *Khodsa Emír Khān* is (genealogiája szerint: Kh. E. Kh. ibn Khodsa Padisah Khān ibn Khodsa Mahmūd Khān ibn Khodsa Naszíreddin Khān Bukharāi), a ki Vezir Kamareddin Khān leányának a fia és Mirza Mohammed

* Ugyanott.

Haszan Katil hírneves költőnek jó barátja volt. Munkája nyelvtan és szótár egyben, persa nyelven értelmezve. Tartalma a *gelmek* (jönni) ige minden időben, számban és személyben ragozva; továbbá más igék különböző csoportokban, a szerint rendezve, a mint az általok kifejezett cselekvések a kézzel, lábbal, szemmel, szájjal, nyelvvel stb. kapcsolatosak; végre a számnevek, főnévek tárgyi csoportok szerint és melléknevek. E munkának a British Museumban őrzött példánya a XVIII. század vége felé készült másolat.¹

A XIX. század első felében szerkesztette *Mohammed Khuveji* (vagy Khoji) a *Khulāsze-i-Abbāsi* (Abbāsi, vagy Abbász-féle kivonat) című csagatáj-persa szótárát, minden valószínűség szerint Fethali sah persa fejedelem fiának, a vitéz, felvilágosult és tudománypártoló *Abbász Mirza* (megh. 1833 végén) megbízásából, illetőleg ennek számára. Nem egyéb ez, mint az imént tárgyalt Szengilakh kivonata, még pedig olyanformán, hogy a szerző, illetőleg kivonatoló amabból átvette az összes tőszókat, ellenben elhagyta a ragos alakokat és a csagatáj írók műveiből való példa-idézeteket, úgy hogy a *Khulāsze-i-Abbāsi*, terjedelmére nézve, csak mintegy tizedrésze az eredetijének.

E szótárnak ma három példánya, illetőleg másolata ismeretes, de mind a három többé-kevésbé hibás, úgy hogy csak nagy óvatossággal és kritikával használható a közép-ázsiai török nyelv forrásaként. Az egyik a *teheráni* kir. könyvtár példánya, melyről Vámbéry 1862-ben másolatot készíttetett, de a melyről így nyilatkozik: «Höchst Schade ist es, dass die des Türkischen unkundigen Copisten durch Nachlässigkeit so vieles entstellten, denn wäre dies nicht der Fall, so würde es sich der Mühe lohnen das Chulasei Abbasi ohne Weiteres mit Text und Uebersetzung zu veröffentlichen».² Másik példánya a *párisi* császári könyvtár tulajdona s erről Pavet de Courteille ezt írja: *est assez fautif et offre des lacunes*».³ Harmadik pedig az a másolat, melyet Pavet Amédée Querry francia consultól kapott Tebrizből s a melyről úgy nyilatkozik, hogy az előbbinél minden te-

¹ Ugyanott 283. l.

² Čagataische Sprachstudien 201. l.

³ Dictionnaire turk-oriental V. l.

kintetben jobb.¹ E fenmaradt másolatok igen hibás voltát én magam is megerősítettem, mikor a *Behdset-ül-Lugat* ismertetése alkalmával több, gondatlanságból származott vastag hibáját felsoroltam (a 20—29. lapokon).

Sejkh Mohammed Szālih Iszfahāni persa tudós Naszreddin sah uralkodása idején (1849—1896) írta és e fejedelemnek ajánlotta *Al-tamgāi Nāsziri* című csagatáj-persa szótárát. A szerző szintén a Szengilakhot használta főforrásának s nemcsak egészen annak a modorában szerkesztette munkáját, hanem grammatikai bevezetésül is ennek I. részét, a *Mebāni-ül-lugat*ot, vette át némileg rövidítve. Teljes példánya a British Museum könyvtárában,² egy másik, csonka másolata pedig a szentpétervári Ázsiai Museumban található. Az eleje, mely az *ośatmak* igéig terjedő szókat tartalmazza, könyvmatos kiadásban is megjelent Teheránban dátum nélkül, de — mint Barbier de Meynardnak egy, 1856. febr. 10-én Teheránból írott leveléből tudjuk — 1855 körül.³

E szótár szerkesztését Dorn tévesen tulajdonítja Riza-Kuli Khánnak, Pavet de Courteille pedig Mirza-Kuli Hidājetnek, továbbá amaz hibásan említi *Zübdet ve nokhbet-i-lugat-i-türkiye*, emez pedig csak *Nāsziri* czímen.⁴

Az 1861. esztendő tavaszán végezte be a török eredetű kadsarok közül származott *Fethali Kadsar Kazvīni* a közép-ázsiai török nyelvnek eddigelé legbővebb és minden tekintetben legjobb szótárát, a mely méltán viseli a *Behdset-ül-Lugat*, azaz «szótárak dísz» czímet. Szerzőnk — mint e munkája előszavából tudjuk — Fethali sah fia, Abbasz Mirza trónörökös és helytartó titkára volt; szabad idejében 30 évig a legnagyobb kedvvel és szorgalommal tanulmányozta a csagatáj nyelvet és Nevāji munkáit. Az 1830—33. években huzamosabb ideig tar-

¹ Ugyanott.

² Rieu 266. l.

³ Journal Asiatique V. series, VII. köt. 270. l.

⁴ L. erre nézve Meliorianskij: Arab filolog LIX. lapon. — Riza Kuli Khān, írói nevén *Hidājet*, ugyanis a XIX. század legnagyobb persa tudósa és írója volt (működése tere: költészet, irodalomtörténet, historia és nyelvészet) s 1800—1871 között élt. Ő egy nagy persa szótárt írt *Endsumen-ārū Nāsziri* czímen.

tózkodott a Khoraszán tartományával szomszédos turkománok különböző törzseinél, ú. m. az akhali, tedseni és mervi tekkék s a szárik és szalor turkománok között, a hol gyakorlatilag is elsajátította e török nyelvet, a mint ezt a szótára előszavában olvasható csagatáj versei is bizonyítják. Azonkívül sokat tanult a dselair és kelát nemzetségek főnökétől is, a ki kitűnően ismerte és értette Neváji munkáit. Ilyen előkészület után három évig dolgozott *Meshed* városában nagy művén, melyet az akkor uralkodó Naszreddin sahnak ajánlott.

A *Behdset-ül-Lugat* nem egyéb, mint a *Szengilakh*-nak javított és tetemesen bővített kiadása, vagy átdolgozása; a mennyiben a szerző átvette annak egész anyagát, megjavította a helyes olvasás, illetőleg kiejtés jelölésével és tartalmát bővítette a saját nyelvismeretéből s tanulmányainak eredményeivel. A mi a berendezését illeti, minden lapon elül áll a csagatáj szó, gondosan ellátva az olvasását mutató írásjelekkel (fatha, keszre, zamme, tesdid, dsezm stb. jele); alatta szóval is — természetesen persául — megmagyarázva a kiejtés és a helyesírás; ez alatt következik az illető szó értelmezése persául és egytől hatig terjedő példa-idézetek leginkább Neváji munkáiból, melyekből huszonkettőt dolgozott fel,* továbbá Mir Hajdar, Lutfi, Szultán Huszejn Mirza, Bināi, Báber, Obejd khán és Fuzūli műveiből. Idézetek legtöbbször csak olyan török szóknál hiányoznak, melyeket a szerző nem írókból, hanem az élő nyelvhasználatból vett föl. A török szókat nemcsak tőalakjukban (ill. nominativusban és infinitivusban) hozza fel, hanem mindazon ragos alakjukban is, a hogyan a nevezett íróknál egy vagy más helyen előfordulnak. A mi a kiejtés jelölését illeti, szerzőnk a többféle hangértéket képviselő négy betűnek, ú. m. a *kef*, *elif*, *vav* és *je*-nek miként hangoztatását az egész szótáron keresztül megjelöli és megmagyarázza; sőt a *vav* betűre nézve annyira megy a pontosságban, hogy meg tudja különböztetni:

* Ú. m. Csihār Divān, t. i. Garāib-usz-szigar, Nevādir-üssebāb, Bedāi-ul-vaszat, Fevāid-ül-kibr, Pends kitāb, vagy Khamsze, t. i. Hajret-ül-ebrār, Ferhād-u-Sirin, Lejla u Medsnūn, Szeba-i-szejjāre, Szedd-i-Iszkenderi, Dāszitān-i-Sejkh Szanān, Mantik-ut-tajr, Nazm-ül-dsevāhir, Tārikh-ul-mulūk, Mahbūb-ul-kulūb, Khamszet-ül-mütehhajrīn, Medsālisz-ün-nefāisz, Neszāim-ul-mohabbet, Tārikh-ül-enbija, Vakfnāme és Neszr-ül-āli.

mikor hangzik *o*-nak, mikor *u*-nak s másrészt hol ejtik *ö*-nek és hol *ü*-nek. Tartalmáról még azt is meg kell említenünk, hogy a *Behdset-ül-Lugat* nem csupán szorosabb értelemben vett szótár, mely a közép-ázsiai török nyelv szókincsét pusztán nyelvészeti szempontból értelmezi, hanem egyszersmind földrajzi lexikon is, a mennyiben Közép-Ázsia régibb és újabb földrajzára vonatkozólag sok becses anyagot tartalmaz; továbbá a történeti és népnevek mellett úgyszólván egész kis históriai értekezéseket olvashatunk a régi török törzsek, nemzetségek és történeti személyekről; végre a közép-ázsiai törökség ethnographiájára vonatkozó megjegyzések is bőven találhatók benne. A *Behdset-ül-Lugat* tehát — az említett kitünő tulajdonságainál fogva — értékére nézve magasan fölötte áll az összes, úgy keleti, mint európai szerzőktől való csagatáj szótáraknak és mint ilyen, bátran kritériumul használható amazok nyelvi adatainak megítélésénél.

Ennek a rendkívül becses szótárnak *egyetlen* kéziratoss példánya, illetőleg másolata — mely a keleti kalligraphia remekének mondható — az én birtokomban van, úgy hogy a létezéséről semmi tudomásuk nem volt az európai orientalistáknak, a míg én három évvel ezelőtt tüzetesen meg nem ismerttettem egy akadémiai értekezésemben.¹

Az eddigiek után itt még hét olyan nyelvkönyvet kell megemlítenünk, melyek a közép-ázsiai török nyelvet tárgyalják, azonban keletkezésük idejét nem tudjuk meghatározni pontosan, de minden valószínűség szerint a XVIII., vagy talán még a XVII. századból valók lehetnek.

Ilyen munka egy, Indiában élt szerzőnek, *Kāszī bin Bīrbāl*-nak, *Heft Akhter* (hét csillag) című csagatáj grammatikája persa nyelven. A szerző a nyelvtani alakok használatának magyarázatául igen sok példát idéz az 1453-ban (hidsre 857) elhalt *Emīr Šāhi*, továbbá Nevāji és Fuzūli műveiből.²

Egy másik grammatikát írt, szintén persa nyelven, *Ašur Beg bin Nijāz Beg* «*Fevāid-i-türki*» czímen. Különösen két

¹ Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből. XVIII. köt. 4. szám. Budapest, 1903.

² Rieu 267. l.

közép ázsiai dialectust tárgyal benne, melyet *tūrāni* és *őzbeki* néven emleget; de azonkívül összehasonlítás és magyarázat kedvéért, az *írāni, kizilbāši, rūmi, kašgāri* és *nogaj* nyelvekből is említ föl nyelvtani alakokat és egyes szókat.¹

Valószínűleg ugyanettől a szerzőtől való — mert ugyanazon codexben van folytatólagosan — egy rövid munka, mely *párbeszédeket* tartalmaz türki nyelven, persa fordítással kísérve.²

Egy rövidebb közép-ázsiai török szótárt irt versekben és persa értelmezéssel *Kelimetullah bin Khodsa Rahmetullah bin Khodsa Nimetullah*, Mirza Kutbeddin herczeg megbízásából s ezért adta neki a *Niszāb-i-Kutbiye* czímet. A kis szótár, melynek a British Museumban levő codexe 17 levélre terjed, összesen 274 bejtet, azaz verspárt tartalmaz s ezzel a bejttel kezdődik:

Ogan, ve tengri, ve izi: khuda; varak: jafrag;

*Jalavuč est pejāmbēr; zemān bāsed: čag.*³

Névtelen szerzőtől való egy, szintén kisebb terjedelmű közép-ázsiai török nyelvtan és szótár, mely *Szarf u nahv mā lugāt-i-türki* czímet visel, hasonlóan persa nyelvű értelmezéssel. A szerző alkalmilag a turkomán, nogaj és kasgári nyelvjárásokból is sorol fel nyelvtani alakokat és szókat.⁴

Ugyancsak ismeretlen, de szintén persa szerzőtől való a *Lugāt-i-türki* című, rövid szótár, mely az *ajmakok* csagatáj nyelvét és a *turkomán* nyelvet ismerteti. Így pl. szerinte a *hol?* kérdőszó az *ajmakok* nyelvén: *kanda* és *kajda*, a *turkománok* pedig: *χanda*; a *követ* az *ajmakok* *taš*, a *turkománok* pedig *daš*-nak nevezik.⁵

Ismeretlen szerzőtől és pontosan meg nem határozható időből való végre a *Zübdet-ül-eszmā-el-türkiye* cz. rövid szójegyzék, persa értelmezéssel, mely a közép ázsiai török szókat tárgyi csoportokba osztva sorolja fel. A British Museumban őrzött példánya mindössze csak 12 levélre terjed.⁶

¹ Ugyanott 268—269. l.

² Ugyanott 269. l.

³ Ugyanott.

⁴ Ugyanott 267—268. l.

⁵ Ugyanott 268. l.

⁶ Ugyanott 269. l.

A közép-ázsiai török nyelv keleti ismertetőinek e, bizonyára nem teljes sorozatát három, törökországi és legújabbkori szerző megemlítésével zárom be.

Köztük az időrendnél fogva első helyen kell emlitenem az európai műveltségű *Ahmed Vefik* pasát, a ki az oszmán-török nyelvnek mind e mai napig legjobb szótárát írta meg *Lehce-i-Oszmāni* czímmel, mely 1876-ban jelent meg Konstantinápolyban két kötetben s a mely legtöbbször egyes oszmán-török szók régi alakjának és eredeti jelentésének megállapítása czéljából, de sokszor erre való tekintet nélkül is, igen sok közép-ázsiai, illetve csagatáj-szót is tartalmaz (*türki* és *csagataj* jelzéssel). Az újabbkori Törökországnak e minden tekintetben kiváló fia 1818 körül született Konstantinápolyban s 1890-ben halt meg. Tanulmányait Párisban fejezván be, eleinte Törökország nagykövete Teheránban és Párisban, később belügyi, majd közoktatásügyi minster volt. 1877-ben az akkor megnyílt török képviselőház elnöke, a következő évben pedig minsterelnök; 1879—1882. a kis ázsiai khudāvendkjār tartomány kormányzója Bruszában. Az államférfin kívül egy személyben kitűnő nyelvtudós, történetíró és drámaíró s azonkívül a törökök legjelesebb műfordítója volt (fordított Fénélon, Molière, Shakspeare és Schiller műveiből). Ő adta ki a legelső török közmondásgyűjteményt 1871-ben *Atalar szözi* (az ősök szavai), mely 4230 közmondást foglal magában; s végre Bruszában színházat tartott fenn a saját költségén.

Utána néhány évvel később a bokharai származású *Sejkh Szulejmán* efendi — ki az 1877 tavaszán nálunk járt török küldöttség vezetője volt — szerkesztett egy közép-ázsiai török szótárt oszmán-török nyelvű értelmezéssel, *Lugat-i-csagataj ve türki oszmāni* czímen, mely 1882-ben jelent meg Konstantinápolyban.

A nem régen elhunyt szerző a hidsre 1237. évében, azaz 1821/2-ben született és 1847-ben került a török fővárosba, hol az *özbegler tekeszi* (özbeg zárdá) főnöke s egyszersmind Közép-Ázsia consula volt.

Szótára — mely a hangoztatást sehol sem jelöli meg — körülbelül 7560—8000 szót tartalmaz s azok legnagyobb részénél idéz bizonyító és felvilágosító példákat egész sereg közép-

ázsiai írótól,¹ különösen Neváji, a XIV. századbéli Ahmed Jaszavi, a mult században élt Šir Mohammed Mūnisz műveiből és özbeg, meg turkomán népdalokból. A szótárt 9 lapra terjedő, eléggé zavarosan összeállított *grammatikai vázlat* előzi meg, melyben a szerző főleg az igeragozást, az ige- és névszóképzőket, a beszédrészek nemeit stb. tárgyalja. Saját vallomása szerint a közölt szókincs egy részét a nála Konstantinápolyban gyakran megforduló közép-ázsiai dervisektől gyűjtötte, még pedig különböző nyelvterületekről. Írott forrásokat nem említ, de a tűzetes összehasonlításból világosan kitűnik, hogy kiaknázta mind az 1552-i Abuskát, mind a Khulāsze-i-Abbászit, valamint Ahmed Vefik szótárát is. Hogy saját csagatáj nyelv ismeretének mennyit lehet beszámítani a közölte nyelvanyagból, azt nem tudjuk meghatározni.

Martin Hartmann, német orientalista, véleményem szerint túlságos szigorúan itéli meg Sejkh Szulejmán szótárát, főleg pedig a grammatikai vázlatot, mikor így ír róla: «Das aus dem Munde von Osttürken Gesammelte, das darin niedergelegt ist, dürfte mit Vorsicht aufzunehmen sein . . . (A grammatikai vázlat pedig :) verdient keine Beachtung. Selbst mit grossem Aufwand von Zeit und Kritik lässt sich aus diesem zusammenhanglosen Wirrwarr einzelner Noten, der zudem durch eine grosse Menge von Druckfehlern entstellt ist, kein brauchbares Körnchen herauslesen.»²

Végre a legújabb időkben, t. i. 1896-ban (1314) jelent meg Konstantinápolyban egy *Uszsz-i-liszān-i-türki* (a török nyelv alapja) című grammatika Közép-Ázsia török nyelvéről (8° alakban 74 lap terjedelmű) a sztambuli születésű *Mohammed Szādik* efenditől, kinek apja, Sejkh Edhem, Bokhara környékén született s később a Szkutariban levő özbeg kolostor főnöke volt. Az előszóban azt írja a szerző, hogy bőven volt alkalma érintkezni a nevezett kolostorban Közép-Ázsiából való dervisekkel és fakirokkal s ilyen úton-módon tanulmányozni és megtanulni

¹ L. ezek közül többet fölemlítve «a közép-ázsiai török irodalom» című munkám 66. lapján. Értekezések a nyelv- és széptud. köréből. XIX. köt. 3. szám.

² Der islamische Orient, IV. 105. l. Berlin 1902.

őseinek nyelvét, a csagatáj-törököt. S mivel erről még nem írtak nyelvtant, ő ezért szerkeszté e könyvét 6 fejezetben. Forrásai leginkább Endidsán környékéről való emberek voltak. A munkából azonban kitűnik, hogy a szerző nem ismerte eléggé a tárgyalt nyelvet s a dervisek és fakírok többször félrevezették értesítéseikkel és magyarázataikkal. E grammatikát Martin Hartmann kiadta Heidelbergben 1902-ben «Die Grammatik Ussi lisāni turki des Mehemed Sādiq» czímmel.

IV.

A közép-ázsiai török nyelvnek európai ismertetőire térve át, mindenekelőtt a franczia *Amédée Jaubert* (a keleti nyelvek tolmácsa és a török nyelv tanára Párisban) nevével találkozunk, mint olyannal, a ki a mult század első felében legelőször tett közzé némi csagatáj szövegeket franczia fordítás kíséretében, melyekből legalább valami csekély tájékozódást lehetett szerezni ennek a nyelvnek minőségéről. Ugyanis az 1823. évben Párisban kiadott *Éléments de la grammaire turke* cz. munkájában néhány sort közöl az 1436-ból fenmaradt *Mirādsnāme*-ből s valamivel többet (2 külön töredéket) a *Tezkere-i-Evlīja*-ból, mind a három részletet eredeti ujjur írással és arab betűs átírással. Néhány évvel későbbben pedig, t. i. 1827-ben, a *Journal Asiatique* X. kötetében az 1435-ből való *Bakhtjārnāme*-ből adott ki néhány lapra terjedő töredéket (az 5-ik nap történetét) arab betűs átírásban, természetesen fordítással együtt.

Nem sokára követte őt ezen a téren az angol *Arthur Lumley Davids*, a ki «*A grammar of the turkish language*» (London, 1832.) cz. művében újra közölte a *Bakhtjārnāme*, *Mirādsnāme* és *Tezkere-i-Evlīja*-nak a Jaubertnél található részleteit (az utóbbiból csak a második töredéket) arab betűs átírásban és angol fordítással együtt. De ezenkívül más, csagatáj nyelvű mutatványokat is találunk e munkájában, ú. m. az 1529-ből való *Bābernāme*-ből (a 903=1497/8. év történetét), *Abulgāzi* khán «*Sedsre-i-türki*» cz. történeti művéből (1663-ból) és *Nevājīn*ak «*Medsālisz-ün-nefāisz*»-ából (az Ulug begről szóló néhány sort), mindnyáját eredeti szövegében és angol fordítással.

A ki azonban az európai tudósok között legelőször foglalkozott behatóan és nagyobb terjedelemben a csagatáj-török nyelv tanulmányozásával, az *Étienne Quatremère* (1782—1857.), a nagytudományú és hírneves francia orientalista volt. Évtizedeken át gyűjtötte és tanulmányozta a nyelvi anyagot; s szándéka volt egy nagy *arab-persa-csagatáj szótárt* szerkeszteni és kiadni 3 kötetben; — a mint 1838 elején írja — «nous ne possédons jusqu' à présent, sur le *turc oriental*, aucun essai de dictionnaire.» Továbbá: «Le turc-oriental doit être considéré comme le *véritable langage turc*, qui présente les mots dans leur forme primitive et sans altération.» * Azonban meghalt a nélkül, hogy e tervezett nagy munkája megjelenhetett volna s halála után a kéziratait, keleti codexekben gazdag könyvtárával együtt, Miksa bajor király vásárolta meg a müncheni udvari és állami könyvtár számára! Innen használta aztán fel később *Zenker*, két kötetes szótárában, a föl nem dolgozott csagatáj szókinccset. Quatremère az előkészített, de közzé nem tett csagatáj szótár helyett aztán *csagatáj szövegeket* adott ki 1841-ben Párisban *Chrestomathie turk-oriental* czímen, francia fordítással és nyelvi magyarázatokkal, még pedig *Neváj*nak két munkáját, ú. m. a *Muhākemel-el-lugatejn*-t és a *Tevārih-i-mulūk-i-Adsem*-et, továbbá részleteket a *Bakhtjārnāme*, *Mirādsnāme*, *Tezkere-i-Evlja* és a *Bābernāme*-ből.

Mirza A. *Kazem-Beg*, török nyelvtanában (*Allgemeine Grammatik der türkisch-tatarischen Sprache. Übersetzt von J. Th. Zenker. Leipzig, 1848.*) nem adott új nyelvi anyagot, hanem csak újra közölte a *Mirādsnāme* és *Tezkere-i-Evlja*-nak a Davidsnél található két kis töredékét eredeti ujjur betűkkel és arab betűs átírással s fordítással együtt.

A következő 1849. évben *Berezin* adott ki Kazánban egy, addig ismeretlen, özbeg nyelvű szöveget orosz fordítással kísérve a Biblioteka vosztocsnyikh isztorikov I. kötetében. Értem a XVI. század első feléből s névtelen szerzőtől való *Sejbānināme* cz. kis történeti munkát prózában, mely Közép-Ázsia özbeg hódítójának, Sejbāni Mohammed khánnak származását és családi viszonyait tárgyalja. Ez a munka nem tévesztendő össze a

* Journal Asiatique. Ser. III. Tome V. 202. 1.

néhány évvel előbb kelt és szintén *Sejbānināme* címet viselő történeti eposzszal, melyet Mohammed Szālih írt párosan rimelő versekben.

A turkománok nyelvének első, vázlatos ismertetését az orosz *Ilminszkij Nikoláj Ivánovics*nak köszönhetjük (1822—1892), a ki előbb a kazáni egyetemen a török-tatár nyelvek tanára, később a kazáni tanítóképző seminarium igazgatója volt. 1859-ben a Káspi-tenger keleti partján, a *jomut* és *eszen-ili* törzsekbeli turkománok között járván, ezek nyelvjárását írja le a *Bulletin de l' Académie des Sciences de St. Pétersbourg* I. kötetében, 1860-ban. Dolgozata elül hangtani észrevételeket tartalmaz, azután a névszók és részletesebben az igék ragozását ismerteti, majd egyes beszéd-töredékeket és közmondásokat, végül pedig szógyűjteményt közöl. Említésreméltónak tartom, hogy az indiai mongol dynastia alapítójának, *Bāber*nek, történeti munkáját, a *Bābernāmet*, ugyanő adta ki 1857-ben Kazánban, teljes csagatáj szövegében.

Az említett úttörők után lépett föl *Vámbéry Ármin* s őt tekinthetjük a közep-ázsiai török nyelv specialis kutatójának és ismertetőjének. Ebbeli működését 1862-ben kezdette meg azzal, hogy magyar fordítással közzétette az 1552-ből való *Abuska* csagatáj szótárt, melyet előtte csak hírből emlegetett egy-két orientalista. Alapvető munkája azonban e téren az 1867-ben Lipcsében kiadott *Čagataische Sprachstudien*, mely Közép-Ázsia török nyelvét olyan szempontból tárgyalja, a mennyiben ez a már ismeretesebb oszmán-töröktől különbözik. Tulajdonképpen a három khánság (khívai, bokharai és khokandi) nyelvét ismerteti meg velünk, de ezenkívül az azerbajdsáni, turkomán, karakalpak, kirgiz és kelet-turkesztáni nyelvjárásokból is tartalmaz némi nyelvanyagot. Az egész munka három főrészsre oszlik, ú. m. 1. a közep-ázsiai törökség *grammatikájának* vázlata, megelőzve a Közép-Ázsia területén beszélt török nyelvjárások általános áttekintésével és kísérve az ottani irodalom termékeinek felsorolásával és ismertetésével. 2. *Chrestomathia*, melyben 112 özbeg közmondáson kívül egész sereg közep-ázsiai szerzőnek verses és prózai munkáját találjuk eredeti szövegükben és német fordítással. 3. A körülbelül 5000 szót tartalmazó *szótár* német és franczia nyelvű értelmezéssel. A szerzőnek e munkája kidol-

gozásában forrásai voltak: a saját gyakorlati nyelvismerete, továbbá egy született özbegnek, t. i. a magával hozott Mollah Iszháknak, közvetlen tudása s végre négy, keleti szerzőktől való szótár, ú. m. az Abuska, Bedāi-ül-Lugat, Fazlullah khán Lugat-i-türkije és a Khulāsze-i-Abbāsi. Értékére nézve megemlítenedőnek tartom, hogy a legjobb csagatáj szótár, t. i. a Behdset-ül-Lugat, a többi, európai tudósoktól szerkesztett csagatáj szótárak között ennek a nyelvi adatait igazolja a legtöbbször, akár a szók alakja, illetőleg kiejtése, akár értelmezése tekintetében.

Vámbérynak harmadik, ide vágó dolgozata 1879-ben a *turkománok nyelvét* ismerteti* a XVIII. század második felében élt *Makhdumkuli* vándor dalnok költeményei alapján, a közölt szövegek magyar fordításával és nyelvi jegyzetekkel. 1885-ben pedig az 1534-ben elhalt *Mohammed Szālih* özbeg költőnek nagy terjedelmű történeti eposzát, a *Sejbānināmet* — mely Mohammed Sejbāni özbeg hódító győzelmeit éneкли meg — adta ki német fordítással és nyelvi magyarázatokkal kísérve Die Scheibaniade címen Bécsben. Végre 1892-ben a Wiener Zeitschrift für Kunde des Morgenlandes VI. kötetében közölt özbeg szövegeket szintén német fordítással együtt, t. i. *Omar khán* khokandi fejedelem, írói nevén *Emír* (megh. 1821), költeményeiből 13 gazelt és a khívai *Šir Mohammed Mūnisz* (megh. 1828.) divánjából 8 költeményt.

Budenz József is hozzájárult a közép-ázsiai török nyelv ismertetéséhez, mikor 1865-ben a Nyelvtudományi Közlemények IV. kötetében a khívai khánságból való Mollah Iszhák segítségével, az ott beszélt özbeg-török nyelven szövegeket közölt (példabeszédek és találós mesék, adomák és mesék s Arany János «A csodaszarvas regéje» fordítása) hangtani észrevételekkel és nyelvtani vázlattal kísérve.

Julius Theodor Zenker két kötetes nagy szótára, a *Türkisch-arabisch-persisches Handwörterbuch* (Leipzig 1866—1876) a közép-ázsiai, illetve a csagatáj-török szókincset is felöleli (to = turc oriental jelzéssel). Említettem már fentebb, hogy a *Quatremère* gyűjtötte csagatáj nyelvanyagot Zenker használta és dolgozta fel. Ezen kívül még Fazlullah khán szótárának na-

* Nyelvtudományi Közlemények XV. köt. 1—54. l.

gyon megbízhatatlan kalkuttai kiadása és a Khulāsze-i-Abbāszinak a párisi császári könyvtárban levő botrányosan hibás másolata voltak a fő forrásai. Ő az utóbbiból vett nyelvi adatokat egészen helytelenül és igazságtalanul *SL*-vel jelöli, mintha azok a Szengilakhból valók volnának; a Kalkuttai Szótár kritikátlan felhasználása miatt pedig megróvta Pavet de Courteille. Továbbá ő rendesen átírja a csagatáj szokat, de legtöbb esetben oly formán, hogy sokkal jobban tette volna, ha nem írja át; mert így hibás kiejtést állapít meg. Ilyenformán csak kellő kritikával fogadhatjuk el a Zenker szótárában található csagatáj nyelvanyagot, miről mindenkit eléggé meggyőzhetnek azok a hibák, melyeket például említettem belőle a Behdset-ül-Lugat ismertetése alkalmával (a 18. s 21—30. lapokon).

Ugyanebben az időtájban, t. i. az 1869—1871. években jelent meg Szent-Pétervárott *Budagov Lázárnak Szravnitelijnij szlovar turecko-tatarszkikh narjecsij* cz. nagy szótára, a mely céljának megfelelően a közép-ázsiai törökség nyelvanyagát is tartalmazza. Az orosz tudós — egyéb források használata mellett — még jobban kiaknáztta a Kalkuttai Szótárt, mint Zenker, a Khulāsze-i-Abbászi csagatáj szavait pedig ennek a szótárából vette át. Ennélfogva az ő munkájában található közép-ázsiai török nyelvanyagról is körülbelül olyanformán ítéltünk, mint a Zenker szótára csagatáj nyelvi adatairól.

A másik európai tudós, kinek a közép-ázsiai török nyelv ismertetése körül, Vámbéry után, legtöbbet köszönhetünk, a francia *Pavet de Courteille* (1821—1889), 1854 óta a török nyelv tanára Párisban a Collège de Franceon. Az 1870. évben adta ki Párisban *Dictionnaire turk-oriental* cz. szótárát, mely főleg a Neváji, Báber és Abulgázi műveiből gyűjtött nyelvanyagot tartalmazza, de a csagatáj szók átírása, vagyis a kiejtés megállapítása nélkül. Főforrásai Vámbéry *Čagataische Sprachstudien*-je, az 1552-i Abuska és a Khulāsze-i-Abbászi voltak; s a két utóbbinak egész tartalmát átvette. Az említett közép-ázsiai írók műveiből bizonyító és felvilágosító példákat is bőven idéz. A következő évben a *Bārbernāme* francia fordítása jelent meg tőle Párisban 2 kötetben *Mémoires de Baber* czimen, az eredeti szövegnek Ilminszki által eszközölt kiadása (Kazán 1857) alapján. 1882-ben az ujjur írással fenmaradt *Mirādsnāmet*

s mellékletül *Mir Hajdar* nyolcz versét (a *Makhzen* cz. művéből) adta ki Párisban mindkettőt arab betűs átirással és francia fordítással együtt. Utolsó, ide tartozó munkája a *Tezkere-i-Evlja* kiadása (Páris 1889) szintén francia fordítással kísérve.

Th. Houtsma az a szerencsés ember, a ki először ismerttetett meg a közép-ázsiai törökség nyelvén *legrégebbi* időből fenmaradt szöveget. Értem a *Juszuf és Zulejka* című elbeszélő költeményt, melyet az 1233 évben írt egy *Ali* nevű költő s a melyből Houtsma hosszabb részletet adott ki német fordítással együtt a *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 43. kötetében 1889-ben «Ein alttürkisches Gedicht» czímen.

A közép-ázsiai török nyelv ismertetői sorába tartozik még a nagyérdemű *Radloff Vilmos* is (szül. Berlinben 1837-ben; később barnauli tanár, majd a kazáni mohamedán iskolák felügyelője. 1884-től pedig a szentpétervári Ázsiai Muzeum igazgatója), a mennyiben a *Versuch eines Wörterbuchs der türkischen Dialekte* cz. nagy szótára (St. Pétersbourg 1888—) felöleli a csagatáj, illetőleg a közép-ázsiai szókincset is.

Végül — csupán a teljesség kedvéért — megemlítem, hogy a közép-ázsiai török nyelv ismertetéséhez némi kevéssel én magam is hozzájárultam, mikor a Behdset-ül-Lugatról szóló akadémiái értekezésemben és az Abuska Lugatiról írott cikkemben * egy *kis szótárt* állítottam össze olyan csagatáj szókból, melyek nem találhatók az addig ismert csagatáj szótárakban s egyszersmind az európai szerzőktől való szótáraknak sok hibás nyelvi adatát kimutattam és helyreigazítottam.

* Amaz: *Értek. a nyelv- és széptud. köréből.* XVIII. köt. 4. szám. Budapest, 1903. Emez: *Keleti Szemle* 1904. évf. 1. szám.

MELLÉKLET.

Körösi Csoma Sándor levele Kalkuttából
báró Neumann Fülöphez.

Illustrissime Domine!

Literas Vestras mandato Serenissimi Principis Eszterházy, Legati Suæ Cæsareo-Regiæ Majestatis Austriacæ Londini, die 3-ia mensis Octobris anni 1831. ad me exaratas in manus meas pervenisse vigesima quinta præsentis, vigoreque earum summam pecuniæ (L. 142. s.) mihi gratissime oblata per Suam Cæsaream Altitudinem Archiducem Palatinum Hungariæ, a Dominis Alexander et Comp. correspondentibus Illustrissimi Baronis de Rotschild me percepisse die 30. Aprilis 1832. præsentibus humillime agnosco.

Quamvis magno mihi duxerim honori, quod Sua Cæsarea Altitudo Palatinus Hungarorum, Ordinesque Nobilium Illustrissimumque Virorum Comitatus Pesthiensis mei meminerunt, pecuniariamque opem mihi benigne offerre dignati sunt; tamen quia sentio, quam parum præstare possim in investigandis determinandisque Hungarorum incunabulis, quum aditus mihi non pateat in Scythiam ultra Imaum, hæsito, utrum accipere, an recusare debeam?

Accepi; gratesque pro acceptis refero. At quoniam ipse carere possum illa pecunia, nihil inde in proprios convertam usus; sed commissæ tota nunc ista summa curæ dispositionique Domini H. H. Wilson, si ita placuerit Superioribus in Hungaria, comparabo Libros Sanscriticos atque transmittam in Angliam, ut inde per Vestram Benignitatem mittantur in Hungariam, committanturque dispositioni eorum, quorum favore summa ista pecuniæ collata fuerat. Studium enim Linguae

Sanscriticæ recentissimis temporibus mirum in modum florere cœpit in Europa, præcipue in Germania. Hungari Literati postquam uberiores Literaturæ Sanscriticæ aquisiverint notitias, mirabuntur quanta sit affinitas hujus antiquæ linguæ cum nostra vernacula. Multa ibidem reperiri possunt Antiquitatum Hungaricarum Monumenta, quæ in desertis locis nunc frustra quærimus.

Ipsæ, occupatus per plures annos studio Linguæ Tibeticæ, exigua modo possideo notitiam linguæ literaturæque Sanscriticæ, sed quia favorabilem nactus sum opportunitatem pro obtinendis libris necessariis, postquam in hac descendi Civitatem, magnusque est numerus Librorum Budhisticorum ex Sanscritico Tibetice redditorum, hic in Bibliotheca Doctissimæ Societatis Asiaticæ depositorum, spero fore, ut brevi tempore hujus quoque sufficientem acquiram copiam, atque sic ope duarum harum Linguarum ampliorem colligere possim materiam pro elucidandis Hungarorum antiquitatibus.

Non desunt enim in Tibeto libri historici, — nota sunt mihi nomina plurium eorum, sed procurandi opportunitatem hætenus non habui. Interiores Tartariæ Sinicæ recessus sunt procul dubio ea loca, ubi querenda Gentis Magyaricæ incunabula. In iis regionibus longe lateque nota est Tibetana lingua etiam inter Populos Mongolicos, in quorum moribus magna facta est mutatio, postquam ii XIII° XIV° etc. sæculo Budhisticam adoptarunt Religionem.

Felicem me igitur æstimo, quod Linguæ Literaturæque Tibetanæ principia cognita habeam, maximasque refero grates Patronis meis benignissimis e nobilissima Gente Brittanorum, quorum auspiciis opibusque hoc mihi perficere contigit. Nec desinam in continuandis meis studiis nova edere testimonia gratitudinis meæ.

Mihi in votis est, post aliquot annos caram revisere patriam, sed inest mentibus nostris insatiabilis quædam cupiditas veri videndi. Objectum peregrinationis meæ Asiaticæ est: Indagare primas Hungarorum Sedes, colligere Facta Historica rerum gestarum eorum, atque observare analogiam, quam plures linguæ Orientales habent cum nostra vernacula. In his omnibus parum hætenus successi(t?): Analogiam ingentem

esse cum Lingua Turcica, Mongolica, Tibetana, Sanscritica aut Indica magna cum voluptate didici.

Ut igitur studiorum meorum fructu uti liceat in legendis libris colligendisque factis, peto ab illis, pænes quos Imperium est, ut per aliquos annos mihi in his regionibus commorari liceat. Et quoniam absque venia Patriam reliqui, ut mihi ignoscatur, humillime suplico, magnasque debebo gratias, si Literis Salviconducticiis donare me non dedignabuntur.

In reliquis, ubi certiora cognoverim, notitias scripto consignatas in vestras transmittere manus curæ cordique habeo. Vale Illustrissime Vir! Vobis omnia fausta præcatur

Calcuttæ 30. Aprilis 1832.

Vester obedientissimus
servus

Alexander Körösi m. p.

(Tudományos Gyűjtemény 1833. évf. I. köt. 95—98. l.)

A M. Tud. Akadémia kiadásában megjelentek:

- Bálint Gábor.** Jelentése Oroszországban és Ázsiában tett utazásáról és nyelvészeti tanulmányairól. 5 khálmik dana hangjeggyével K —.40
- Kazáni-tatár nyelvtanulmányok. 3. füzet " 6.—
- Budenz József.** A németországi philologok és tanférfiak 1874-ben Innsbruckban tartott gyűléséről " —.30
- Az ugor nyelvek összehasonlító alaktana. Három füzet " 4.80
- Egy kis viszhang Vámbéry Ármin úr válaszára, vagyis «A magyarok eredete és a finn-ugor nyelvészet» czimű II. értekezésére " —.40
- Erdei- és hegyi-cseremis szótár. (Vocabularium cseremissicum utriusque dialecti.) Főleg Reguly cseremis szógyűjteményéből és az Újtestamentum cseremis fordításából " 1.—
- Magyar-ugor összehasonlító szótár. (Lexicon Linguae Hungaricae cum Linguis Ugricis comparatae.) 3., 4. és 5. füzet. Egy-egy füzet " 2.—
- Moksa- és erza-mordvin nyelvtan " 1.—
- Podhorszky Lajos magyar sinai nyelvhasználtása " —.20
- Goldziher Ignác dr.** A buddhismus hatása az iszlámra " —.80
- A muhammedán jogtudomány eredetéről " —.20
- A nemzetiségi kérdés az araboknál " —.60
- A pogány arabok költészetének hagyománya " 1.20
- A spanyolországi arabok helye az iszlám fejlődése történetében, összehasonlítva a keleti arabokéval " 1.—
- Jelentés a M. T. Akadémia könyvtára számára keletről hozott könyvekből, tekintettel a nyomdaviszonyokra keleten " —.40
- Palesztina ismeretének haladása az utolsó három évtizedben " —.80
- Hunfalvy Pál.** A kondai vogul nyelv. A' Popov G. fordításának alapján " 6.—
- A Kún- vagy Petrarca-codex és a kúnok " —.60
- A M. T. Akadémia és a szuómi irodalmi társaság " —.40
- A számlálás módja és az év hónapjai " —.40
- Az aranyos-széki mohácsi nyelvemlék " —.30
- Az orientálistáknak Londonban 1874-ben tartott nemzetközi gyűléséről " —.30
- Finn olvasókönyv. (Chrestomathia Fennica) I. kötet: Finn olvasmányok a finn nyelvet tanulók számára " 2.—
- Reguly Antal hagyományai. I. kötet: A vogul föld és népe " 4.—
- Ukkonpohár. A régi magyar jogi szokásnak egy töredéke " —.40
- Kégl Sándor.** A perzsa népdal " —.90
- Tanulmányok az újabbkori perzsa irodalom történetéből " 3.—
- Szenáji és a perzsa vallásos költészet " 3.—

Körösi Csoma Sándor dolgozatai. Összegejtötte és életrajzzal bevezette dr. Duka Tivadar. (Körösi Csoma Sándor arczképével, siremléke rajzával s egy térképpel)	K 6.—
— emlékezetére. Előadások — 1. szám: Ismereteink Tibetről. Alkalmi beszéd, tartotta gróf Kuun Géza	„ 1 50
2. szám: A buddhismus hatása az iszlámra. Alkalmi beszéd tartotta Goldziher Ignác	„ —.80
Kunos Ignác dr. Három karagöz-játék	„ 2.—
— Kis-Ázsia török dialektusairól	„ —.90
— Naszreddin Hodsa tréfái. Török (kis-ázsiai) szövegét gyűjtötte, fordítással és jegyzetekkel ellátta	„ 3.—
— Oszmán-török népköltési gyűjtemény. Két kötet	„ 10.20
— Adakálei török népdalok	„ 2.—
— és Munkácsi Bernát dr. A belviszonyragok használata a magyarban	„ 1.—
gróf Kuun Géza. A kúnok nyelvéről és nemzetiségéről	„ —.80
— A sémi magánhangzokról	„ —.75
— Adatok Krim történetéhez	„ —.40
— Codex Cumanicus. Bibliothecae ad Templum Divi Marci Venetiarum primum ex integro edidit prolegomenis notis et compluribus glossariis instruxit	„ 10.—
— Ujabb adatok a kún Petrarca-codexhez	„ —.30
Pozder Károly. Uj-perzsa nyelvjárások	„ 1.—
Thúry József. A kasztamuni-i török nyelvjárás	„ 1.—
— A közép-ázsiai török irodalom	„ 1.50
— Török nyelvemlékek a XIV. század végéig	„ 1.—
— A «Behdset-ül-Lugat» czimű csagatáj szótár	„ 1.20
Vámbery Ármin. A csuvasokról	„ —.60
— A keleti török nyelvről	„ —.20
— A magyarok eredete és a finn-ugor nyelvészet.	
I. Válaszom Hunfalvy Pál bírálati megjegyzéseire	„ —.60
II. Válasz Budenz József bírálati megjegyzéseire	„ 1.—
— A török-tatár nép primitiv kulturájában az égi testek	„ —.20
— Abuska. Csagatajtörök szögyűjtemény. Török kéziratból fordította, előbeszéddel és jegyzetekkel kísérté Budenz József	„ —.80

Megrendelhetők

a M. Tud. Akadémia könyvkiadó-hivatalában

Budapest, V., Akadémia-utca 2. sz.